

9. Декрет ВЦИК «О Единой Трудовой Школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Положение)». – Опубликовано в № 225 Известий Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 16 октября 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. – Отдел первый. – Ст. № 812. – М.: Управ. делами СНК СССР, 1942. – С. 1026-1030.
10. Козлова, Л.А. Институт красной профессуры (1921–1938 годы) Историографический очерк: [Электронный ресурс] / Л.А. Козлова // Авторефераты диссертаций. – Режим доступа: http://dis.podelise.ru/pars_docs/diser_refs/82/81065/81065.pdf.
11. Материалы по образовательной работе в трудовой школе. – М.: Лит.-издат. отдел Наркомпроса, 1919. – Вып. 1. – 47 с.; Вып. 2. – 16 с.; Вып. 3. – 18 с.; Вып. 4. – 15 с.
12. Михаць, С.О. Роль освіти як фактора економічного зростання в умовах перехідної економіки: автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.01.01 / С.О. Михаць; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004 – 24 с.
13. Прокопенко, А.Л. Освіта як чинник соціальних змін (методологічний аспект): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.Л. Прокопенко; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 183 с.
14. Скіданова, В.О. Ціннісні засади та проблеми сучасної освіти: [Електронний ресурс] / В.О. Скіданова // Гуманізм та освіта: міжнародна науково-практична конференція: електронне наукове видання матеріалів конференції. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/skidanova.php>.
15. Сокурянская, Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
16. Ходоровский И. Год новой эры / И. Ходоровский // Ходоровский И. На фронте просвещения: статьи и речи. – М.-Л.: Гос. издат, 1926. –С. 67-73.
17. Щубелка Н. В. Трансформація освіти як явища сучасної культури (філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Н.В. Щубелка; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 170 с.

ЖАДАНОВА О.М.,

доцент кафедри історії та українознавства
Луганського національного аграрного
університету, кандидат педагогічних наук

УДК [37.034 +37.037] «18 / 20»

Розвиток ідей К.Д. Ушинського стосовно духовно-морального виховання у вітчизняній педагогічній думці (1857-1917 рр.): ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті проведено науковий аналіз внеску українських педагогів середини ХІХ – початку ХХІ століття у розвиток ідей К.Д. Ушинського стосовно духовно-морального виховання. Увагу зосереджено, зокрема, на таких основоположних напрямках, як народність, національний характер виховання, роль рідної мови. Розглянуто здобутки вітчизняної педагогічної думки періодів 50-60-х рр., 70-90-х рр. ХІХ ст. та початку ХХ ст.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, духовно-моральне виховання, народність, рідна мова, національний характер виховання.

В статье проведен научный анализ вклада украинских педагогов середины ХІХ – начала ХХІ ст. в развитие идей К.Д. Ушинского относительно духовно-морального воспитания. Внимание сосредоточено, в основном, на таких основополагающих направлениях, как народность, национальный характер воспитания, роль родного языка. Рассмотрены достижения отечественной педагогической мысли периодов 50-60-х гг., 70-90-х гг. ХІХ ст. и начала ХХ ст.

Ключевые слова: К.Д. Ушинский, духовно-моральное воспитание, народность, родной язык, национальный характер воспитания.

The Development of K.D. Ushinskiy's Ideas Concerning the Inner and Moral Upbringing in Ukrainian Pedagogical Thoughts (1857-1917): Historical and Pedagogical Review.

Scientific analysis of ukrainian pedagogues contribution (19-20 centuries) into K.D. Ushinskiy's ideas concerning the inner and moral upbringing is carried out. The attention is focused on such points as nationality, national aspect of upbringing, the role of the native language. Achievements of ukrainian pedagogical thoughts in 50-60-s, 70-90-s of the 19th and early 20th centuries are studied.

Key words: K.D. Ushinskiy, inner and moral upbringing, nationality, native language, national aspect of upbringing.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. У вітчизняній педагогічній думці особистість К.Д. Ушинського та

його педагогічна творчість середини ХІХ – початку ХХІ століть завжди привертала увагу не тільки педагогів і представників офіційних освітніх органів, але й вважалися неоднозначними в

часовому і змістовному просторі: серед відгуків стосовно творчих доробків педагога були як позитивні, так і негативні. Лише з моменту проголошення незалежності України з'явилася можливість об'єктивно підійти до цього питання й крізь призму педагогічних надбань з проблеми духовно-морального виховання визначити місце та роль К.Д.Ушинського у творчості послідовників великого педагога. Аналіз історико-педагогічних питань, що пов'язані з розглядом розвитку ідей К.Д. Ушинського про духовно-моральне виховання у вітчизняній педагогічній думці (1857-1917 рр.), став предметом дослідження багатьох сучасних учених-педагогів:

О. Сухомлинської, Л. Березівської, І. Беха, Т. Бутковської, М. Прищак, А. Рогової та ін. Спираючись на їхні доробки, автор визначила мету власної статті, в якій подала своє бачення означеної проблеми.

Мета статті – на основі введення маловідомих джерел подати огляд комплексного узагальнення ідей про духовно-моральне виховання в концепції К.Д. Ушинського у вітчизняній педагогічній думці середини ХІХ – початку ХХ століть.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще за життя видатного педагога та після його смерті з'явилася низка публікацій, автори яких, поділяючи думки вченого, а іноді незалежно від нього, розвивали ідеї духовно-морального виховання. До таких авторів можна віднести О. Духновича, М. Костомарова, М. Пирогова, І. Тимківського, П. Юркевича та ін.

Уперше на західноукраїнських землях термін «народна педагогіка» ввів відомий педагог, письменник та просвітитель О. Духнович (1803-1865). У своєму творі «Народная педагогіка в пользу училищ й учителей сельских» (1857), що вийшов друком у Львові (цього ж року вийшла стаття К.Д. Ушинського «О народности в общественном воспитании»), він виступав за народність виховання, за необхідність поширення освіти як основи духовного життя людини, за використання в народній школі усної народної творчості, народних звичаїв, матеріалів з рідної історії з метою виховання учнів у душі народолобства тощо.

Ідею народності О. Духнович, як і К.Д. Ушинський, розглядав комплексно. Серед найважливіших чинників її реалізації у виховному процесі він виокремлював народні пісні. Саме народна пісня, на його думку, пробуджує й розвиває любов до рідного краю: «... хай навчить дітей заради забави тим народним пісням, що знаходяться в збірці пісень і в альманахах. Бо народні пісні приносять велику користь: людина відчуває власне краще чужого і збуджується в ній дух народолобства...» [1, с. 91].

Однією з підвалин духовно-морального виховання, за О. Духновичем, є релігійне виховання. Учений зауважував: «... перший

обов'язок людини є до Бога, другий же до свого народу» [2, с. 91].

Вагомий внесок у розвиток теорії і практики морального виховання зробив видатний вчений М. Пирогов (1810-1881), увійшовши до історії громадсько-педагогічного руху як теоретик у галузі педагогіки і народної освіти.

Свої погляди на роль, значення, завдання та характер виховання просвітник виклав у програмній статті «Вопросы жизни» (1856) [3, с. 92-94, 95, 97, 98, 100], яка, за свідченням К.Д. Ушинського, привернула до себе увагу всієї прогресивної громадськості країни й «збудила приспану у нас доти педагогічну думку» [4, с. 281].

М. Пирогов розкрив свій ідеал «морально-наукового» й «істинно-людського виховання» та намітив не тільки програму морального вдосконалення підростаючого покоління, а й навчально-виховної діяльності школи, науково-дослідної педагогічної роботи. Зокрема, він акцентував увагу на кінцевій меті розумового виховання. Останнє повинно розглядатися: по-перше, у поступовому формуванні у дитини чіткого розуміння речей та явищ навколишнього світу, насамперед, суспільних, як середовища, в якому діти будуть жити і працювати. По-друге, послідовним результатом досягнення кінцевої мети розумового виховання має бути перетворення добрих інстинктів дитини в ідеали правди і добра. По-третє, підкреслював М. Пирогов, «...завданням виховання, як результат того чи іншого, повинно бути поступове вироблення сучасних моральних переконань, утворення твердої, вільної волі і, отже, формування тих громадянських і людських здібностей, які становлять кращу окрасу часу й суспільства» [5, с. 581].

Зауважимо, що педагогічна творчість М. Пирогова за своїм змістом і спрямованістю була співзвучна ідеям К.Д. Ушинського, тому й отримала високу оцінку з боку останнього. Зокрема, у рецензії на «Педагогические сочинения Н.И. Пирогова» (1858) Костянтин Дмитрович писав, що науковець у своїх працях звернув увагу на тісний зв'язок, який існує між вихованням і філософськими науками. К.Д. Ушинський наголошував, що саме М. Пирогов уперше розглянув справу виховання з філософської точки зору і зміг побачити в ній не питання шкільної дисципліни, дидактики, «...а найглибше питання людського духу – «питання життя» [6, с. 293].

Аналіз педагогічної спадщини сучасників К. Ушинського, видатних просвітителів і педагогів ХІХ ст. О. Духновича, М. Костомарова, М. Куліша, М. Пирогова, І. Тимківського, Т. Шевченка, П. Юркевича та ін. дає підстави стверджувати, що у складних соціально-політичних умовах 50-60-х рр. ХІХ ст. у громадській думці визрівали ідеї докорінної перебудови вітчизняної системи освіти і

виховання в нерозривному зв'язку з народними традиціями, рідною мовою, культурою, православною релігією. Дехто з відомих педагогів і громадських діячів цього періоду, незалежно від обгрунтованої Костянтином Дмитровичем Ушинським концепції духовно-морального виховання, прийшов до розуміння необхідності створення національної школи з рідною мовою навчання, з опорою на християнську релігію та з системою виховання любові до праці, твердих моральних устоїв. Їхні думки щодо виховання особистості, яка б володіла та навчалася рідною мовою, була обізнана з національною культурою, сповідувала православ'я, поважала українські традиції, звичаї, обряди тощо, були, в основному, співзвучні за своєю змістовною спрямованістю з поглядами К.Д. Ушинського.

Поширення ідей К.Д. Ушинського про духовно-моральне виховання у вітчизняній педагогічній думці відбувалося й у 70-90-х рр. XIX ст. Цьому періоду були притаманні, на думку О. Сухомлинської, гуманістична, загальнодемократична ідеологія, висунення на чільне місце православ'я як домінанти духовного життя й основи шкільної освіти. У цей період, наголошує вчена, офіційна педагогічна думка базувалася на ідеалах церковного православ'я, що стали ідеалами моральності, освіта асоціювалася з абсолютистським управлінням й ідеєю підкорення авторитетам, народність була адекватна патріархальності, з ідеалізацією простого життя [7, с. 56].

Яскравими представниками цього періоду були Х. Алчевська, М. Бунаков, М. Драгоманов, М. Корф, Л. Модзалевський, О. Острогорський, М. Пирогов, Д. Семенов, В. Стоюнін та багато інших.

Одним із перших питання національної освіти у взаємозв'язку з національною мовою як чинником духовно-морального становлення особистості розглядав сучасник і послідовник К.Д. Ушинського, провідний теоретик і практик навчання й виховання в Україні М. Корф (1834-1883), який значну увагу приділяв розгляду духовного виховання у процесі діяльності навчальних закладів різного рівня. Серед найважливіших творів, у яких М. Корф відобразив своє розуміння духовно-морального виховання, слід відзначити працю «Наше школьное дело» (1873).

Зрозуміти ставлення М. Корфа до педагогічної теорії К.Д. Ушинського в цілому та окремих її положень допомагає аналіз листування двох педагогів, знайомих лише заочно. Епістолярне спілкування розпочалося за ініціативи М. Корфа 27 жовтня 1868 р. У листі до К.Д. Ушинського він писав: «Ніколи не бачившись з Вами особисто, я давно знайомий з Вами за вашими творами і глибоко поважаю Вас як педагога. «Родное слово», «Детский мир» – це такі книги, якими могла б

пишатися не тільки російська література, бідна на дитячі книжки...» [8, с. 562]. У листі-відповіді К.Д. Ушинський наголошував: «... я давно зі справжньою насолодою стежу за Вашою діяльністю і, не будучи спроможний сам, через цілковитий розлад мого здоров'я, взяти участь у практиці цієї справи, знаходжу велике заспокоєння в тому, що вона ще має таких діячів, як Ви». У цьому ж листі великий педагог обіцяв підтримати М. Корфа в популяризації його педагогічних надбань у пресі [9, с. 564]. Листування свідчить, що вони обмінювалися думками з приводу ролі земських (народних) шкіл, проблем методики навчання та виховання тощо.

М. Корф, як і Костянтин Дмитрович, неабияке значення надавав упровадженню релігійності, зокрема, православ'я в навчання та духовно-моральне виховання дітей. Так, у 1883 р., на з'їзді вчителів у м. Бердянську він полум'яно закликав до необхідності формування у дітей розуміння Божого закону як головного чинника духовно-морального виховання. Ці знання повинні перейти в переконання, що допоможуть «... побороти зло в людині та спрямувати її на добро» [10, с. 567]. Ідею важливості православ'я, як головного чинника виховання моралі, він проніс крізь свою педагогічну діяльність і зберіг до кінця життя. Підтвердженням може слугувати аналіз поглядів М. Корфа з означеної проблеми, який провів видатний російський педагог П. Каптерев у праці «История русской педагогики» (друге видання, 1915 р.). П. Каптерев процитував М. Корфа: «я завжди був і завжди залишусь на боці духовно-релігійної школи, що розвивається, бо бажаю, щоб школа підготувала для життя людей, які усвідомлено віддані вченню Христову, усвідомлено ставляться самі до себе, до свого ближнього та до Божого світу, і свідомо люблять Христа» [11, с. 429].

М. Корф був яскравим представником офіційної педагогічної думки тогочася, яка базувалася на трьох китах: самодержавство, народність і православ'я, що становило сутність історико-прагматичного підходу освітянських пошуків педагогів другої половини XIX ст. За визначенням О. Сухомлинської, М. Корф працював саме в цьому дискурсі [12, с. 56].

Визначний вплив на формування системи духовно-морального виховання української спільноти мав видатний український педагог, історик, громадський діяч М. Драгоманов (1841-1895).

М. Драгоманов, як і К. Ушинський, повністю підтримував важливість утілення принципу народності в педагогічну систему. Так, протягом 1864-1875 рр. він опублікував такі праці, як «Малоросія в її словесності», «Літературний рух в Галичині» тощо, в яких досить відверто відстоював право українського народу на свою мову та

національну культуру. У 1877 р. вийшла праця у формі документально-публіцистичного нарису «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії». У ній увага була зосереджена на проблемі народності у вихованні та значенні рідної мови для становлення української нації. Саме мову він називав тим головним чинником, який у сукупності з фольклористикою надає змогу розвитку духовно-морального виховання. Стосовно мови, М. Драгоманов сприймав методологічний підхід К. Ушинського та був переконаний, що навчання дітей чужою мовою призведе до глибинної відсталості українського народу від народів імперії. Така ситуація вже тяглася кілька десятків років і М. Драгоманов особисто спостерігав пагубні наслідки такого становища, коли український народ дійсно не розумів мішаної церковно-російської мови, яка все далі ставала російською, віддаляючи людей, які отримали освіту, від своїх народних джерел [13, с. 22-24, 27-28].

М. Драгоманов, як педагог та громадський діяч, будучи однодумцем К. Ушинського, водночас стверджував, по-перше, що мова є знаменним чинником нації; по-друге, рідну мову не можна заборонити ніякими указами, циркулярами та законами; по-третє, її потрібно пропагувати засобами видання та розповсюдження наукових книжок [14, с. 1, 2; 97, с. 22-28].

Отже, М. Драгоманов був знайомий із творчістю К. Ушинського і підтримував його погляди на виховання та навчання, зокрема щодо використання рідної мови в навчанні, національного характеру освіти та виховання, відкриття народних шкіл, де викладання та виховання має вестися народною мовою. Основою духовно-морального виховання М. Драгоманов вважав національну культуру, а моральний розвиток був, на його погляд, важливим завданням національної освіти.

Визначне місце у плеяді видатних педагогів другої половини XIX ст. займає постать С. Миропольського (1842-1907), педагогічна спадщина якого, як і К. Ушинського, пройнята ідеєю народності. Услід за К. Ушинським, педагог підкреслював необхідність вироблення у дітей активної життєвої позиції, «виховувати покоління для кращого майбутнього, вносити світло й розум у всі сфери життя, тим самим збільшувати суму благ людського існування» [15, с. 25]. До складових поняття «народність» С. Миропольський зараховував музику, народні пісні, хоріві співи, театральне мистецтво, живопис тощо. Усе це відбилосся в його видатних творах: «Обучение пению в народной школе» (1882) [16, с. 1-22], «О музыкальном образовании народа в России и Западной Европе» (1892) тощо.

С. Миропольський, як і К.Д. Ушинський, надаючи духовно-моральному вихованню великого значення, весь час наголошував на значенні

принципів народності, ролі сім'ї у вихованні, впливу релігії, використанні «національного елементу» в навчанні і вихованні.

Значний внесок у розвиток вітчизняної педагогіки в цілому та теорії національного виховання зокрема зробив Б. Грінченко (1863-1910). Узагальнюючи свій досвід роботи у школі та розвиваючи ідеї К.Д. Ушинського, педагог доводив, що тільки навчання рідною мовою, національна освіта, національна система виховання можуть принести користь народові. Ці думки він викладав у численних працях – «Народні вчителі і українська школа» (1906), «Якої нам треба школи» (1906) та ін. Національний характер навчання і виховання, на думку Б. Грінченка, насамперед, проявлявся в необхідності оволодіння рідною мовою, знаннями про звичаї і традиції народу. У праці «Яка тепер народна школа на Україні» (1896) він наголошував, що відомий німецький педагог Дістервег уперше вказав на найвищий принцип у всякому людському вихованні: виховуй так, як вказує природа. «... Ото вже й показує, що з принципу: виховуй як велить природа, виходить другий принцип: виховуючи, вживай рідної мови. Але ж мови не впали з неба готові і не вигадали їх самі народи. Вони постали як результат, як твір багатьох умов психологічних, побутових і т.ін. у того чи іншого народу. Через те й мова на світі стала, що всі оті відміни суть, і відміни ці вкупі з мовою, суть тими прикметами, що відрізняють одну народність від іншої. Коли ви, виховуючи, зважатимете на мову, то вже мусите й на те зважати, без чого нема й мови: народність, національність» (наведено мовою оригіналу – прим. наша – О.Ж.) [17, с. 241-258].

Таким чином, ідеї духовно-морального виховання К.Д. Ушинського в 70-90-х рр. XIX ст. поширювались у вітчизняному освітньому просторі завдяки працям і діяльності відомих педагогів, просвітників. Х. Алчевська, М. Бунаков, М. Драгоманов, М. Корф, Л. Модзалевський, О. Острогорський, М. Пирогов, Д. Семенов, В. Стоюнін та ін., за визначенням О.Сухомлинської, були представниками культурницького, народницького етапу: «... педагогічні, культурологічні пошуки педагогів мали етнографічний, етнологічний характер... Другим напрямом їх педагогічних шукань був історичний, який полягав у дослідженні «старовини...» Їх твори інтерпретували спадщину К.Д. Ушинського, розвивали та поглиблювали ідеї народності, патріотизму, законності, праці, любові до природи, науковості, історизму, релігійні морально-етичні постулати, які, за словами О. Сухомлинської, стали пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду [18, с. 57].

Початок XX ст. характеризується О. Сухомлинською як період «сплеску самоусвідомлення нації, розвитку суспільних наук,

публіцистики, мистецтва й педагогічної думки... період становлення національної системи освіти й виховання, внесення національного компонента в структуру педагогічної думки» [19, с. 58]. Розвиток педагогічної думки, недоліки середньої школи: відчуженість школи від сім'ї, бюрократичний її характер, небажана спеціалізація школи з молодших класів; надмірна щоденна розумова праця; неузгодженість програм між собою та з навчальним часом, наповнення їх другорядними вимогами; низький рівень викладання російської мови, літератури, історії і недостатнє ознайомлення з навколишньою природою; зайві вимоги при викладанні давніх мов і неправильна їх постановка; недостатній розумовий рівень тих, хто закінчує курс у гімназіях і реальних школах; незадовільне викладання в реальних училищах та ін. – зумовили, на думку Л. Березівської, реформування середньої школи в контексті розвитку педагогічної науки і громадсько-педагогічної думки [20, с.79].

У вітчизняній педагогічній думці набули поширення ідеї всебічного розвитку дитини, процес навчання та виховання стали вважати єдиним і нероздільним. У зв'язку з цим надзвичайної актуальності набули ідеї К.Д. Ушинського щодо духовно-морального виховання дітей, які по-новому інтерпретувались та розвивались у працях таких відомих педагогів, як П. Блонський, С. Васильченко, В. Вахтеров, К. Вентцель, В. Зеньківський, К. Єльніцький, М. Демков, П. Каптерев, Т. Лубенець, С. Русова та ін.

Послідовником К.Д. Ушинського був і талановитий письменник-педагог С.Васильченко (1879-1932) (справжнє прізвище Панасенко), який навчався у сільській школі, витримав іспит на звання вчителя і значну частину свого життя вчителював.

Народність у формуванні світогляду дитини займала провідне місце в педагогічній творчості як К.Д. Ушинського, так і С. Васильченка. Мотив плекання рідної мови, як один із провідних чинників духовно-морального виховання, проходить крізь його творчість. Цьому питанню він присвятив ряд статей: «Народна школа і рідна мова на Україні» (1906), «Живая речь» в українській школі» (1911), «В сучасній школі» (1914). Свої думки про значення мови С. Васильченко обґрунтував, насамперед, на основі положень «Рідного слова» К.Д. Ушинського.

Педагогічна творчість С. Васильченка багато в чому споріднена з ідеями К.Д. Ушинського про роль виховання та навчання дитини. Зокрема, значення та вплив духовно-моральному вихованню на дитину у письменника проходить через усю його педагогічну та літературну творчість і є фундаментом виховання особистості саме в початковій школі.

Важливо відзначити творчу спадщину одного з поборників прогресивної демократичної педагогіки

та освіти – Т. Лубенця (1855-1936). Присвятивши своє життя боротьбі за народну школу та розвиток педагогічної науки, Т. Лубенець, поряд із іншими вченими-педагогами, займав одне з провідних місць у розвитку теорії духовно-морального виховання дитини, становлення її як особистості.

У Т. Лубенця, як і у К.Д. Ушинського, найважливішим принципом духовно-морального виховання був принцип народності, який педагог не тільки втілював у практику школи, але й весь час боровся за його розвиток. Навчання й виховання у школах мають вестися так, щоб вони задовольняли потребам широких мас: «Школа тільки тоді відповідатиме своїй ідеї – служити народу, коли будь-яка потреба селян, будь-яке їхнє бажання, яке школа може задовольнити, буде нею задоволено. Народ віддячить школі за це любов'ю до неї, а це є надійна запорука майбутнього процвітання та розвитку справжньої народної школи» [21, с. 155]. Звідсіля Т. Лубенець висував дві вимоги у підході до розуміння народної школи. Перша – школа повинна задовольняти потреби та вимоги народу: надати йому знання про історію рідного краю, рідного народу, природних багатств краю, навчати рідною мовою, забезпечити зв'язок навчання, життя та виховання. Друга полягала в тому, що сам народ має створити таку школу, яка б задовольняла його потреби у навчанні та вихованні та надала б учням ґрунтовні знання й прищеплення любові до праці, що служитимуть йому у подальшому житті [22, с. 154].

Провідний педагог у галузі національного дошкільного виховання С. Русова (1856-1940) хоча й емігрувала за кордон, проте не мислила своєї долі поза Україною. Педагогічна спадщина С. Русової ґрунтується, перш за все, на ідеях національного виховання. За визначенням О. Сухомлинської, «С.Русова вживала народне як національне, розглядала навчально-виховний процес як суто національний феномен, що має виходити з потреб та інтересів народу, базується на досягненнях культури, традиціях народу й останніх світових досягнень науки» [23, с. 55].

Як і К.Д. Ушинський, у вихованні та навчанні С. Русова надавала великого значення ролі духовно-морального виховання, ролі праці, християнства, мови тощо. Виховання і навчання у С. Русової йдуть поруч. Так, у праці «Дошкільне виховання» (1918) вона пропонувала вчити моральності так само, як і будь-чого іншого. Надаючи першочергове значення народності, С. Русова виділяє в ній, за визначенням Л. Артемової, національний елемент, як найголовніший, тому залучає виховувати та навчати через легенди, казки, народні пісні тощо, вважаючи, що у дитини виховується чуття власного народу, обов'язку перед ним, патріотизм. Правдивість, совість, гідність, чесність проймає всі грані життя та є його основою, сутністю [24, с. 242-252].

С. Русова надавала великого значення християнству, як одному з провідних чинників духовно-морального виховання дитини. Тому не дивно, що вона, як і К.Д. Ушинський, вважала Православ'я національною складовою частиною морального виховання.

Отже, витоки моральності С. Русова пов'язувала з родиною, рідним народом, природою, землею, Батьківщиною. Уся педагогічна спадщина її будувалася на ідеях національного виховання. Національний елемент вона вважала основою народності.

Таким чином, характерною ознакою цього періоду було широке розповсюдження педагогічних ідей К.Д. Ушинського та їх вплив на теорію і практику виховання початку ХХ ст. Аналіз поширення ідей духовно-морального виховання К.Д. Ушинського в педагогічній думці цього періоду дозволяє дійти висновку, що актуальні й історично значимі ідеї великого педагога посідали досить значне місце у працях російських учених, які не тільки використовували їх у своїх педагогічних системах, а й наповнювали новим змістом, розвивали, поглиблювали.

Висновки цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Отже, проведений у статті побіжний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість педагогів та народних просвітників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сприйняли та розвинули ідеї духовно-морального виховання К.Д. Ушинського. Серед основних напрямків наголошено на народності, рідній мові, національному характері виховання.

У подальших дослідженнях, по-перше, слід зосередити увагу на інших складових духовної парадигми К.Д. Ушинського: науковості, ролі праці, сім'ї тощо; по-друге, розкрити сукупний вклад українських та російських педагогів у розвиток ідей духовно-морального виховання видатного педагога, враховуючи при цьому цілісність концепції К.Д. Ушинського.

Список джерел:

1. Духнович, О.В. Народна педагогія в пользу училищ й учителей сельских [Текст] / О.В. Духнович // Хрестоматія з історії педагогіки. Частина І. Вітчизняна школа і педагогіка / М.Ю. Рисіна, А.А. Сбруєва. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – 299 с.
2. Там само.
3. Пирогов, М.І. Питання життя [Текст] / М.І. Пирогов // Хрестоматія з історії педагогіки. Частина І. Вітчизняна школа і педагогіка. / М.Ю. Рисіна, А.А. Сбруєва. – Суми, СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – 299 с.
4. Ушинський, К.Д. Педагогічні твори М.І. Пирогова [Текст] / К.Д. Ушинський // Твори: У 6-ти т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т.1. – 446 с.
5. Пирогов, Н.І. Циркулярі по Киевскому округу [Текст] / Н.І. Пирогов // Избранные

6. педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 700 с.
6. Ушинський, К.Д. Педагогічні твори М.І. Пирогова [Текст] / К.Д. Ушинський // Твори: У 6-ти т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т.1. – 446 с.
7. Сухомлинська, О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру [Текст] / О. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 47-66.
8. Ушинський, К.Д. Листування К.Д. Ушинського з М.О. Корфом [Текст] / К.Д. Ушинський // Твори: У 6-ти т. – К.: Радянська школа, 1952. – Т. 6. – 616 с.
9. Там само.
10. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 по 1908 гг.: В 3-х т. [Текст] – М.: Тип. Московского товарищества Н.Л. Казецкого, 1910. – Т. 2. – 738 с.
11. Каптерев, П.Ф. История русской педагогики. Глава XXI. Национальный идеал. К.Д. Ушинский: [идеи нац. педагогики К.Д. Ушинского] / П.Ф. Каптерев // Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 68-83.
12. Сухомлинська, О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
13. Драгоманов, М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії [Текст] / М. Драгоманов // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.) / Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – 418 с.
14. Драгоманов, М.П. Педагогическое значение малорусского языка [Текст] / М.П. Драгоманов // СПб ведомости. – 1866. – № 93. – С. 1 2.
15. Миропольский, С.И. Теория и практика в воспитании: [Текст] / С.И. Миропольский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – № 157. – С. 25.
16. Миропольский, С.И. Обучение пению в народной школе [Текст] / С.И. Миропольский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – № 189. – 142 с.
17. Грінченко, Б.Д. Яка тепер народна школа на Україні [Текст] / Б.Д. Грінченко // Житє і слово. – 1896. – Кн. ІV. – С. 241-258.
18. Сухомлинська, О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
19. Там само.
20. Березівська, Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія [Текст] / Л.Д. Березівська. – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
21. Лубенец, Т.Г. Педагогические беседы [Текст] / Т. Лубенец. – СПб., 1913. – 256 с.
22. Там само.
23. Сухомлинська, О.В. С. Русова в контексті розвитку педагогічної думки: [Текст] / О.В. Сухомлинська // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 55.
24. Артемова, Л.В. Історія педагогіки України: підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. [Текст] / Л.В. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.